

ZAPOMENUTÉ KOŘENY NADACE V ČESKÝCH ZEMÍCH A V ČESKOSLOVENSKU PŘED ROKEM 1951

ANTONIE DOLEŽALOVÁ

DOLEŽALOVÁ, Antonie. Forgotten Roots. Foundations in the Czech Lands and in Czechoslovakia until 1951. Historický časopis, 2018, 66, 1, pp. 55-81, Bratislava.

The study analyses the social-economic role and functions of foundations and their metamorphosis in the Czech Lands in the historical context in the long-term perspective from the end of the Middle Ages all the way to 1951. The study identifies four roles of foundations in society: The tool of redistribution of created sources; the guarantee of societal control and of the natural system of social security; the initiator of social changes; and a supporter of social pluralism. The foundations worked for the common good as accepted at the time and their activities were dynamic in their nature.

Key words: Foundation. Philanthropy. Typology. Social Security. Religion. Civil Society. Common Good. Area of Foundation's Activities. Purpose of Foundations. Founder of Foundation. Foundation's Basic Capital. Benefactor. Foundation's Administration. Beneficiary.

„*Filanthropie (řec. lidumilství) jest protivou misanthropie a vyznačuje se všeobecností a étičností, tj. předmětem lásky mravnostní není člověk jeden, nýbrž člověk ve významu svém rodovém čili lidstvo,*“ píše se v *Ottově slovníku naučném* z roku 1895 pod heslem filantropie.¹ Filantropie je tady pojem plný entuziasmu a chuti pomoci druhému člověku, ale zároveň obsahuje humanistickou světonápravnou vizi s chutí měnit životy druhých podle představ filantropa o tom, co je dobré.

Slovo filantropie pochází z řečtiny, je odvozeno od řeckého *philein* (milovat) a *antropos* (člověk), a doslova znamená lásku k člověku. Obsah pojmu filantropie v sobě nese nejen antické hledání dobrého života, ale také křesťansko-židovskou lásku k bližnímu: Aristoteles ve filantropii hledal ctnost, protože sebevědomý a uvědomělý občan *polis* jedná vědomě, nikoli pod tlakem pudů;

1 *Ottův slovník naučný*, sv. IX. Praha: J. Otto, 1895, s. 196.

judaistická tradice s sebou nesla přísná pravidla filantropie v podobě dobročinných aktivit jako prokazování spravedlnosti před Hospodinem; křesťanství se svým silným sociálním rozměrem ve filantropii objevilo nástroj, jak opřevzat nekonečnou Boží lásku. Právě pod vlivem křesťanství se z filantropie začala stávat instituce. Nejprve měla podobu almužny, která se od 4. století n. l. stala jednou z cest, jak dosáhnout plnomocných odpustků a tím spásy vlastní duše. Šlo přitom svým rozsahem o elementární pomoc těm, kdo jsou na tom zrovna hůř, než dárce almužny. Později se z ní stal i způsob pomoci pocestným – inspirovaný v judaistickém chápaní hostů jako bližních. Ve středověku se vyvinuvší charita už byla projevem snahy z náhodné pomoci učinit systematickou – a tím účinnější – sociální práci. Realizovala se v takových institucích jako byly špitály, chudobince a sirotčince, ale také v kostelích či univerzitách a kolejích. Jejich finančním a mnohdy i výhradním institucionálním zázemím byly nadace.

1. Nadace v českých zemích: prověřování hranic filantropie

Výzkum nadací nám může pomoci pochopit teoretické a politické souvislosti dnešní Evropy, která má nadace zapsány ve své historii již od vrcholného středověku. Jejich regionální odlišnosti jsou výsledkem působení řady společenských změn počínaje reformací, sekularizací, industrializací či národním hnutím, ale také dvou světových válek a totalitárních režimů.² Naše znalosti o tradici nadační činnosti a fungování nadací v Habsburské monarchii i Československu jsou stále poměrně omezené.³ Důvod spočívá v převaze úvah, které spojují dobrovolnou vzájemnou pomoc a spolupráci s konceptem občanské společnosti. Ten je ovšem nejednoznačný a navíc redukcionistický, když je občanská společnost charakterizována jednáním za hranicemi vlastního zájmu a výkladu jejích funkcí jsou podsouvány hodnotící soudy, když je spojována s rozvojem měšťanské, případně národní společnosti. Platí přitom jednak autorita konceptualizace Otta

-
- 2 ANHEIER, Helmut K. Foundations in Europe: A comparative perspective. In SCHÜLTER, Andreas – THEN, Volker – WALKENHORST, Peter (eds.). *Foundations in Europe: Society, Management and Law*. London: Directory of Social Change, 2001. ISBN 9781900360869.
 - 3 GRELL, Ole P. – CUNNINGHEM, Andrew – ARRIZABALAGA, Jon. *Health care and relief in Counter-Reformation Europe*. London: Routledge, 1999. ISBN 0415178444; HLAVAČKA, Milan – POKORNÁ, Magdaléna – PAVLÍČEK, Tomáš W. at all. *Collective and Individual Patronage and the Culture of Public Donation in Civil Society in the 19th and 20th Centuries in Central Europe*. Prague: The Institute of History, 2010, ISBN 9788072861637; HOLÝ, Martin. *Vzdělanostní mecenát v zemích České koruny (1500–1700)*. Praha: Academia – Historický ústav, 2016. ISBN 9788020025913; KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. Reforma sociální starostlivosti v Uhorsku v období panování Jozefa II. a Leopolda II. In KOVÁČ, Dušan – KOWALSKÁ, Eva – ŠOLTĚS, Peter. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV : VEDA, 2015, s. 128-148. ISBN 9788022414784

Urbana⁴ a jednak převažující vliv německé historiografie;⁵ hlavním předmětem zájmu jsou spolky. Nadace zůstávají na okraji badatelského zájmu. Odtud potom plyne vnímání sociálně-ekonomické role nadací v dnešní české společnosti prizmatem zkreslené představy, že jde o jakési doplňkové instituce státu.

V této studii je právě historický pohled na nadace v centru pozornosti. Studium nadací v dlouhé historické perspektivě totiž ukazuje přesný opak zažitého vnímání nadací: byl to naopak stát, kdo postupně přebíral modely řešení sociálních problémů a tlaků a vstupoval do oblastí, které byly předtím „objeveny“ nadacemi. Nadace existovaly mimo jakýkoliv koncept sociálního státu, ba dokonce mimo jakýkoliv stát a jeho instituce, a skrze soukromou filantropii naplňovaly veřejně uznané dobročinné účely.

Cílem této studie je postihnout sociálně-ekonomickou roli a funkce nadací a jejich proměny v českých zemích v historickém kontextu v dlouhém časovém období od konce středověku až do roku 1951, kdy byly v Československu zakázány jako buržoazní přežitek. Cílem studie v žádném případě není popsat vyčerpávajícím způsobem konkrétní nadace a jejich činnost, velikost či strukturu, ale zkoumat sociální realitu, kterou byly nadace utvářeny, a kterou současně samy utvářely. Nadace budou pojímány dvojím způsobem:

- jako institucionalizovaná filantropie, tedy instituce realizující koncept lásky k bližnímu, vzájemné solidarity a spolupráce;
- jako forma redistribuce zdrojů vytvořených ve společnosti ve prospěch takových účelů, které splňují podmínku dobově uznaného veřejného dobra.

Metodologicky je studie založena na typologii, která však neusiluje o vytvoření weberovského ideálního typu nadace, ani nehledá společné rysy různých institucí pojmenovaných jako nadace; to je dáno už v obsahu pojmu „nadace“ a v legislativních normách: vždy jde o věnování peněz k dobročinným účelům pro všechny další časy. Zde použitá typologie sleduje opačnou strategii: provést diferenciaci desítek tisíc nadačních institucí, které v českých zemích působily od konce středověku až do poloviny 20. století a tím ukázat, jak široké pole ve veřejném prostoru zaujímaly, jak ho spolutvářely a jaké funkce v něm plnily. Typologie je prováděna podle několika kritérií, které ve svém souhrnu dávají v plné míře pochopit, jakou sociální roli nadace ve společnosti hrály, jakou oblast veřejného prostoru pokrývaly, jak dynamický charakter filantropie měla a jaké faktory ji ovlivňovaly. Těmito kritérii jsou:

4 URBAN, Otto. K problematice formování občanské společnosti. In *Československý časopis historický*, 1968, roč. 16, s. 872-881. ISSN 0862-6111

5 POKORNÝ, Jiří. Německý sekulární mecenát v dlouhém 19. století. In *Československý časopis historický*, 2010, roč. 108, č. 2, s. 244-257. ISSN 0862-6111.

- oblast působení nadací, která ukazuje, jaké oblasti filantropické aktivity pokrývaly, resp. do jakých oblastí před vznikem sociálního státu směřovala redistribuce ve společnosti vytvořeného bohatství;
- účel nadací, tedy způsob, jakým filantropové konkrétně měnili sociální realitu;
- zakladatelé nadací, tedy ti, kteří se rozhodli jakoukoliv část svých soukromých zdrojů věnovat ve prospěch veřejného dobra;
- správa nadací, která ukazuje, jak skutečně nadační agenda mohla fungovat v režimech rozdílné míry institucionálních omezení a státní kontroly;
- majetek nadací, který přibližuje rozsah přerozdělovací funkce nadací a proměny nadačního jmění;
- příjemci výnosů z nadačního jmění včetně jejich vztahu k zakladateli dané nadace.

Kritéria typologie byla zvolena tak, aby umožnila vypořádat se s hned několika nároky, které výzkum nadací před badatele staví:

- zahrnout nadace jako konkrétní funkční instituce i jako věnování peněz;
- postihnout rovinu dárců i obdarovaných v jejich sociálně-ekonomickém kontextu;
- zachytit konkrétní dobu, ve které nadace existovaly, její morální, právní, sociální a kulturní vlivy.

Studie prokáže, že tyto nároky vytváří různé roviny sociální reality a teprve v jejich průniku je možné odhalit všechny dimenze nejen každé jednotlivé nadace, ale především porozumět mechanismu vzniku a fungování nadací a nadačnímu světu v jeho celistvosti. Studie je proto vybudována na třech, resp. čtyřech hypotézách:

- hypotéza o dynamickém sociálním charakteru filantropie v průběhu sledovaného období, která prokazuje proměny sociálních funkcí nadací, oblastí nadační činnosti i sociálního statusu zakladatelů nadací a příjemců jejich podpory;
- hypotéza o ekonomické dimenzi filantropie, která vychází z premisy, že klíčovým faktorem, který ovlivňuje nadační činnost, je velikost ve společnosti naakumulovaného bohatství. Tato hypotéza chce prověřit obecně přijímanou tezi, že míra ochoty k dobročinnosti je závislá na sociálně-ekonomické pozici donátora na straně jedné a chudobě obdarovaných na straně druhé;
- hypotéza o sledování vlastního zájmu, která říká, že akt založení nadace není prost sobeckých motivů. Dárce očekává za svůj čin reciproční chování, ale nikoliv pouze od obdarovaného. V úvahu přichází rovněž reciprocita od jiných příslušníků dárcovy referenční skupiny;

- latentně přítomná, ač zatím nikoli explicitně formulovaná je čtvrtá hypotéza, že totiž určitý způsob modernizace, založený na přerozdělovací funkci státu, rozvoji *welfare state*, ale také té stránky občanské společnosti, která je spojená s vytvářením státem kontrolovaných pravidel pro její fungování paradoxně v dlouhé historické perspektivě filantropické aktivity vytěšňuje.

Studie je založena na výzkumu nadačních listin konkrétních nadací, případně jejich archivních fondů. Je to zdroj torzovitý, protože do jeho obsahu se podepsaly opakované skartace, především ta za účelem zvýšení sběru papíru z roku 1941. Tehdy byly vyskartovány např. záznamy všech dobročinných nadací do roku 1900. A také fakt, že zřízením pověřence u Úřadu říšského protektora v roce 1939 nadace a fondy přešly pod jeho správu a jejich fondy se nezachovaly. Informace se tak daly získat pouze z tzv. nadačních knih, kde jsou však mnohdy zapsány pouze kusé údaje, a ze záznamů církevního, nadačního a školského oddělení Zemského úřadu. To je druhý pramen výzkumu. Všechny materiály jsou uloženy v Národním archivu v Praze.

2. Typologie nadací v českých zemích: zkoumání obsahu filantropie

Nadace byly vždy ustanovením důchodů z majetku na konkrétní účel a pro všechny budoucí časy. Účel byl přitom všeobecně užitečný, stejně jako instituce, které díky nadacím vznikaly. Co do právního pojetí neexistoval rozdíl mezi tím, zda nadace byla pouze věnováním peněz či jiného daru, nebo nadací jako konkrétní institucí. Nadace neměly zpočátku formu právnických osob. Na jejich konstituování se podepsalo jak římské právo, tak právo kanonické. Podle římského práva mohla být nadace nejen majetkem, ale také sdružením osob, které měly naplňovat určitý cíl. Za právní osoby tak nadace poprvé pojímal *Codex Justinianus* z počátku 6. století. Tato úprava napomohla rozvinutí právního pojetí zbožných nadací (tzv. *pia causa*), chápáných jako majetek určený vůlí donátora k účelu stanovenému v nadačním aktu.⁶ Tím se prostor pro rozvoj nadačního práva ve smyslu dohledu nad nadacemi, jejich vzniku, účelu i utváření majetku přenesl do práva kanonického – církev totiž měla po celá dlouhá staletí téměř výhradní monopol (s výjimkou panovníků) na jakoukoliv filantropickou aktivitu a dobročinnou péči.⁷

6 HURDÍK, Jan – TELEČEK, Ivo. *Zákon o nadacích a nadačních fondcích. Komentář*. Praha: C. H. Beck, 1998, s. XVIII; KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid. *Piae Foundationes. Zbožné fundácie a ich význam pre rozvoj uhorskej spoločnosti v ranom novoveku*. Bratislava: Historický ústav SAV; PRO HISTORIA, 2009. ISBN 9788097006051.

7 DOLEŽALOVÁ, Antonie. Příběh chudoby I. Mezi spravedlností, milosrdenstvím a statistikou. In HLAVÁČKA, Milan – CIBULKA, Pavel at all. *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*. Praha: Historický ústav AV, 2013, s. 59-81. ISBN 9788072862252.

Samotné věnování ani zřízení nadace nemělo po dlouhá staletí žádnou předepsanou formu a řídilo se zvykem; vyžadovalo však (většinou formální) schválení státem: buď zemským politickým úřadem nebo státním nadačním úřadem, šlo-li o věnování vyplývající ze závěti. Nadace vznikala vždy aktem zakladatele a oněm byla sepsána věnovací listina. Obsahovala údaj o výši jmění, o účelu nadání, nadačních orgánech. Nadace mohla být zrušena pouze z důvodu ztráty nadačního jmění, ztráty účelu či neexistence příjemců darů.

Od poloviny 18. století díky zásahům císařovny Marie Terezie byly už nadace šířeji závislé na státní moci, jež vůči nim uplatňovala tzv. výsost nadační, protože v roce 1762 byla stanovena zásada vrchního státního dozoru nad všemi nadacemi. Od roku 1764 byly nové nadační kapitály povinně ukládány „*ad fundos publicos*“, ve veřejných fondech. Jakékoliv nemovitosti, pokud by nebyly ku prospěchu, ale tíží nadace, byly nadacím odebírány a výtěžek z jejich prodeje byl rovněž uložen ve veřejných fondech. Marie Terezie také nechala provést vůbec první soupis všech „*pro chudinu určených dobročinných nadání*“.⁸ Po roce 1811 se nadace řídily dvěma druhy právních norem – všeobecnými a těmi, které mířily ke konkrétnímu nadačnímu typu, popř. platily pouze v některé zemi. Na prvním místě stál samozřejmě občanský zákoník. Nadacím se věnuje v díle druhém, *O právu k věcem*, a to v § 646 jednou větou, když definuje nadace jako důchody plynoucí z peněz, pozemků a práv, které jsou napříště trvale věnovány „*ústavům všeobecně prospěšným, jako pro duchovní obročí, školy, nemocnice anebo chudobince, nebo pro zaopatření určitých osob*“.⁹ Tyto základní obrisy platily až do roku 1951. Teprve *Ústava 9. května 1948* totiž otevřela cestu změnám, v jejichž důsledku byly nadace postupně rušeny a jejich majetek znárodněn. Na jejich místo nastoupily tzv. společenské organizace vzniklé na základě zákona č. 68/1951 Sb.,¹⁰ které nejenže zahrnovaly užší spektrum činností, ale především ztratily svůj filantropický a charitativní ráz; největším „filantropem“ se stal stát. Nadace se vytratily z veřejného prostoru, aby byly zapomenuty, a s nimi i jejich zřizovatelé, stejně jako specifický pilíř sociálního uspořádání společnosti, který po staletí utvářely.¹¹

8 *Studijní nadání v Království českém. Sv. I.* Praha: Nákl. C. K. Místodržitelství pro Čechy, 1893, s. VII.

9 *Civilní kodexy 1811, 1950, 1964.* Nedat. Brno, s. 153.

10 Šlo o takové instituce jako Československý mírový výbor, Československý svaz mládeže (později Socialistický svaz mládeže), Československý svaz žen, Československý svaz tělesné výchovy, Český fond výtvarných umělců – Dílo, Svaz československých dramatických umělců, Svaz československých skladatelů, Svaz českých spisovatelů, Svaz českých lékařů, Svaz protifašistických bojovníků, Sdružení katolických duchovních *Pacem in terris*, Svazarm, Československý červený kříž nebo Česká mírová rada; krátkodobě také Sokol (1953–1956) či Svaz Čechů z Volyně (1945–1958).

11 DOLEŽALOVÁ, Antonie. *Good Deed Lost: The Story of the Straka Foundation in Historical*

2.1. Oblasti působení nadací

Typologie nadací podle kritéria oblasti působení dokládá, jaké otázky byly ve společnosti považovány za hodny zájmu filantropů, do jakých oblastí byli lidé ochotni věnovat či odkazovat své peníze, a jakou část veřejného prostoru nadace svou filantropickou činností pokrývaly. Zároveň svědčí o specializaci nadací, která probíhala v dlouhých vlnách s akcelerující dynamikou od druhé poloviny 19. století.

V době vzniku prvních nadací – v počátcích české státnosti – můžeme vést disktrinci mezi náboženskými a dobročinnými nadacemi. Náboženské nadace, označované někdy jako duchovní, zahrnovaly všechny nadace, které měly co do činění s náboženskými institucemi a podporou náboženské víry; zahrnovaly nejen nadace určené k budování a výzdobě kostelů, ale také k výchově budoucích duchovních či péči o staré církevní činitele a řeholníky. Pojem dobročinné se před polovinou osmnáctého století používal pro označení všech ostatních nadací, přičemž oblast jejich působení nejčastěji ležela na průsečíku sociální a zdravotní péče.

Z obou těchto dominujících oblastí se postupně vydělovaly nadace působící ve vzdělávací oblasti; chronologicky dříve z nadací náboženských. Kořeny těchto nadací v českých zemích je možné zasadit už do 13. století. Oblast vzdělání pokrývaly nadace, které zakládaly vzdělávací instituce nebo podporovaly jejich studenty. Skupina vzdělávacích nadací zakládajících konkrétní vzdělávací instituce po celá staletí představovala ekonomickou základnu nejrůznějších kolejí, seminářů a středních i obecných škol. Zároveň šlo o nástroj, který zabezpečoval, že studovat budou i ti nadaní jedinci, jejichž rodinné poměry by to jinak neumožnily.¹² Pokud chtěl donátor vstoupit do obou oblastí, založil obvykle více nadací. Ze vzdělávacích nadací se na přelomu 19. a 20. století jasně vydělují nadace působící ve vědecké oblasti.

Nejrozšířenějším typem nadací z hlediska oblasti působení byly nadace působící v sociální oblasti, původně označované jako dobročinné. Pojem dobročinná nadání měl až do druhé poloviny 18. století širší obsah, než jak ho vnímáme dnes – zahrnoval veškerou péči o sociálně či zdravotně vyloučené z příslušné sociální skupiny, nemuselo jít nutně o chudé v celospolečenském měřítku. Takové nadace působily v oblasti péče o nemocné, chudé, staré obyvatele, ale také o děti bez rodičů či v jinak tíživé rodinné situaci, o lidi bez práce, bez domova, bez sociálních návyků, ale také studující v konviktech, ženy v ústavech šlechticů, přestárlé jeptišky v domech bekyň či přestárlé mnichy v klášterních špitálech. Stály za

Context. In *Austrian History Yearbook*, 48, April 2017, p. 212-234. ISSN 0067-237.

12 DOLEŽALOVÁ, Antonie. Být mecenášem vzdělance... (na provincii). In ZÁŘICKÝ, Aleš – DAVIDOVÁ GLOGAROVÁ, Jana – ZÁVODNÁ, Michalela. *Vzdělanec nad hranicemi „provinciality“*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2014, s. 174-195. ISBN 9788074644573.

institucemi jako byly nemocnice (špitály), chudobince, sirotčince, hospice při kláštorech, určené pro sirotky i staré a nemocné, prádelny, káznice a pracovny, semináře a konvikty, ústavy šlechticů a pod.

V oblasti činnosti dobročinných nadací došlo během staletí k několika distinkcím. Jestliže původně pojem dobročinná nadace zahrnoval všechny nadace, které nebyly určeny k podpoře náboženské víry, postupně se z nich vydělovaly nadace chudinské, jejichž oblastí působení byla pouze chudinská péče; tyto nadace se staly – z kvantitativního hlediska – jednou z klíčových oblastí, ve které se realizovala filantropie ve smyslu charitativním. V poslední třetině 19. století se z dobročinných nadací vydělila další zásadní skupina – vzdělávací nadace. Na rozdíl od procesu oddělování vzdělávacích nadací z náboženských, nyní je na vzdělávání pohlíženo jako na specifickou cestu k řešení sociální otázky. Tuto distinkci lze ve velmi omezené míře zaznamenat už před polovinou 19. století v činnosti cechů, ale zásadní vliv v tomto směru mělo otevření spolkové činnosti na počátku 50. let 19. století. Nadační praxe byla taková, že cech (později spolek) založil nadaci pro potřeby vlastních členů; oblastí jejich působení byla nejprve např. domácí péče o nemocné a přestárlé, zdravotnická péče, péče o sociálně vyloučené (z důvodů chudoby, ale také alkoholismu, obžerství či výkonu trestu) a později stále častěji právě oblast vzdělávání ať už odborného, nebo tzv. mravní výchovy. Konečně v průběhu 19. století se zřetelně konstituovala svébytná oblast nadací kulturních, opět se zásadním kvantitativním vlivem spolků, jejichž oblastí působení byla podpora kultury a umění.

Struktura oblastí působení nadací se ustálila ještě před koncem první světové války; lze zaznamenat pouze proměnu názvosloví – pojem dobročinné nadace se zúžil na nadace chudinské, a za první republiky se pro ně používal „slovníkový“ masarykovský výraz „humanitní ústavy“. K nemocnicím, chudobincům a sirotčincům už v té době přibyla sanatoria, ústavy pro choromyslné, hluchoněmé, slepce, epileptiky, nevyléčitelně nemocné, noclehárny pro bezdomovce a potulné, útulky pro žebráky, ohřívárny, obecní kuchyně, mateřské školky a jesle, ústavy pro zanedbanou mládež a polepšovny.

Pevnou strukturu podle oblastí působení vykazovaly nadace v době protektorátu – odpovídala oficiální škále sestavené ministerstvem vnitra:

1. nadace a fondy pro chudé, případně potřebné osoby, včetně chorobinců a nejrůznějších humanitních a zaopatřovacích úřadů, jako jsou ústavy pro choromyslné, přestárlé, slepé;
2. nadace a fondy pro chudé žáky základních, středních a odborných škol;
3. nadace a fondy pro nemocné, např. nadace a fondy ke zřízení a udržování nemocnic apod.;
4. pro mladistvé – tedy sirotčince, ústavy, dětské útulky;

5. pro veřejné i soukromé zaměstnance, živnostníky, řemeslníky, pro jejich rodinné příslušníky, i pro ty, kteří upadli do nezaviněné nouze;
6. pro podporu studia na středních odborných a vysokých školách;
7. pro vědecké studium v zahraničí i doma;
8. pro vědecké bádání, vydávání vědeckých publikací;
9. pro umění a kulturu.

Po roce 1945 k žádným změnám v oblasti působení nadací nedošlo, s výjimkou rozšířené působnosti dobročinných nadací do oblasti péče o válečné uprchlíky a repatriované skupiny obyvatelstva.

2.2. Účely nadací

Na první pohled by se mohlo zdát, že typologie nadací podle účelu kopíruje předcházející typologii podle oblastí, a oblast a účel nadací že se překrývají. Takový názor podporuje i omezený slovník – hovoříme např. o účelu náboženském, vzdělávacím nebo dobročinném. Pokud však sledujeme nadace pouze podle oblastí působení, je problém odlišit, zda nadace směřující k chudým studentům v konviktech je náboženskou, dobročinnou nebo vzdělávací nadací. Rozlišení v takových případech umožňuje právě typologie podle účelu, který podává informaci o tom, jaké konkrétní kroky hodlala nadace ve zvolené oblasti uskutečnit, a tím měnit sociální realitu.

Účel každé nadace najdeme ve věnovací a potom nadační listině a informuje nás o tom, co určil zakladatel jako cíl rozdělování výnosů ze svých svých peněz. Účel tedy objasňuje, co bylo konkrétní náplní činnosti té které nadace. Typologie podle účelu slouží nejen k dalšímu a detailnějšímu dělení nadací, ale vede nás také k hlubšímu pochopení funkcí, které nadace ve společnosti plnily a odhaluje další rozměr dynamiky filantropické činnosti: ukazuje totiž, jak se postupem času nadační činnost individualizovala (už od 16. století) a vyžadovala menší počáteční vklad (výrazně od poloviny 19. století).

V nejobecnější rovině všechny nadace vznikaly pro ušlechtilé účely. Všechny nadační filantropické aktivity musely takový veřejný účel naplňovat; používal se termín účel „všeuzitečný“, později, od poloviny 19. století, také „omezeně všeuzitečný“.¹³ To když k jeho plnění sloužila nadace zřízená spolkem; takové nadace totiž svým účelem mířily pouze ke svým členům. S takovou omezenou účelovostí se samozřejmě můžeme setkat i u ostatních nadací, ale s tím, že i když nadační dobro směřovalo pouze ke členům přesně definovaného např. rodinného okruhu donora, při absenci takto definovaného příjemce se mohl okruh rozšiřovat. Cechovní a spolkové nadace se nikdy neotevíraly.

13 DOLEŽALOVÁ, Antonie. Veřejná prospěšnost jako předmět nové legislativní úpravy. In *Obchodní právo*, 2013, roč. 22, č. 11, s. 393-403. ISSN 1210-8278,

Tento všeužitečný účel nebyl v zákonech nijak specifikován, ale byl ukotven v pojmu obecné dobro, *bonum commune*,¹⁴ středověké křesťanské inovaci klasičtých antických ctností. Pojem obecného dobra měl podobu konsensu, který byl v souladu s Božím zákonem. Ve středověku jej formuloval nejprve panovník představující Českou korunu: král usiloval o blaho a prospěch všech osob na daném území. Později se na formulaci podílela také šlechta, zemští úředníci či příslušníci panského stavu, přičemž tyto skupiny zároveň rozšiřovaly obsah pojmu „Česká koruna“.¹⁵ Od poloviny 18. století bylo obecné dobro úzce spojeno s vymezením funkcí státu. V roce 1754 Marie Terezie v rámci Habsburské monarchie předala do panovníkových rukou pravomoc rozhodovat, zda dobročinná nadání skutečně slouží veřejnému prospěchu či soukromým cílům. Prostřednictvím soupisu všech pro chudinu určených dobročinných nadání nechala prozkoumat, kdo a pro jaký účel je založil. Od té chvíle tak stát dohlížel, za jakým účelem nadace vznikají.

Neexistoval účel, pro který by nadace nemohla být založena. První diskontinuitu můžeme vést podle toho, zda nadace vznikaly za účelem institucionálním nebo osobním. Toto dělení vede mezi nadacemi, jejichž účelem bylo buď zřízení nadační instituce, nebo podpora jednotlivce. Z hlediska chronologického nejdříve dominovala první skupina, později došlo k převaze druhé skupiny, a to především díky velkému množství tzv. studijních nadací. Nadace působící ve vzdělávání totiž mohly nejen zřizovat školy, a potom šlo o institucionální účel, ale také prostřednictvím stipendií podporovat nadané studenty; dobově se takové „individuální“ studijní nadace označovaly jako fundace. O kvantitativním růstu studijních nadání nejlépe svědčí fakt, že první studijní nadace v českých zemích byla založena v roce 1583 a do konce 16. století vzniklo dalších pět; v průběhu 17. století už jich však vznikly desítky. Do konce 17. století existovalo v Čechách 85 nadání, z nichž 62 bylo tzv. seminárních, tzn., že byly zřízeny v různých jezuitských nebo piaristických kolejích, většinou bohatými katolickými českými šlechtickými rody k podpoře konkrétních studujících. Podle soupisu z roku 1787 bylo v Čechách studijních nadání 178, o sto let později, k roku 1891, téměř tisíc – 933, což bylo nejvíce ze všech rakouských zemí.¹⁶ Účel vzdělávacích nadací však mohl být nejen vzdělávací, ale i osvětový: mohly budovat

14 EBERHARD, Winfried. „Bonum commune“ v konkurenci mezi monarchickou vládou a stavovskou společností. In *Československý časopis historický*, 2010, roč. 102, č. 3, s. 449-474. ISSN 0862-6111.

15 ADAMOVÁ, Karolína. Obecné dobré a idea spravedlnosti v českých zemských zřízeních doby předbělohorské. In MALÝ, Karel – PÁNEK, Jaroslav (eds.). *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500–1619)*. Praha: Academia, 2001, s. 101-108. ISBN 8072860356.

16 *Studijní nadání*, ref. 8.

knihovny a čítárny, pořádat veřejné přednášky či zřizovat bezplatné školy pro chudinu.

Náboženským účelům sloužily nadace, které podporovaly činnost církvi a jejich institucí, napomáhaly prohlubování náboženské víry či pravidelnému sloužení mší. Do náboženského účelu patří vše, co souvisí nejen se samotnou náboženskou vírou, ale také s budováním kostelů, jejich výzdobou a údržbou. Druhá jmenovaná skupina nadací se podle svého účelu nazývala štedré nebo pobožné, někdy se hovořilo o účelu zbožném. Náboženský účel ovšem zahrnoval také rozšiřování znalosti bible či zakládání náboženských společností.

Nejširší spektrum představují účely sociální, před koncem devatenáctého století se používal název účel dobročinný, který měly všechny instituce určené k péči o jakékoliv chudé – bez ohledu na sociální status či původ. Sociální účel byl opět, jako v případě sociální oblasti působení nadací širšího významu, než mu rozumíme dnes. Rozhodně jej nelze omezovat na chudobu v ekonomickém smyslu toho slova,¹⁷ i když chudoba těch, ke kterým měly nadace mířit, byla většinou první pohnutkou při vytváření účelu zakládané nadace. Účelem mohlo být na jedné straně založení nemocnice či hospice, chudobince či sirotčince, seminářů či konviktů, káznic nebo pracoven. Na straně druhé mohlo jít o péči o přesný počet potřebných v některé z těchto institucí, či o nějakou specifickou potřebu. V průběhu 19. století – opět v souvislosti s rozvojem spolkové činnosti – se spektrum těchto dobročinných účelů velmi dynamicky otevíralo. Účelem nadací se stávala péče o chudé matky po porodu, nemanželské děti i děti pracujících matek, existoval i model náhradní rodinné péče, při kterém z výtěžku nadace byly podporovány náhradní rodiny. Skupina institucionálních účelů byla rozšířena o zřizování pokračovacích škol, řemeslnických a hospodářských škol, útulků pro mládež, tzv. ochranoven nebo tzv. polepšoven pro zanedbané děti, nápravných ústavů pro toulavou mládež či mladé delikventy, ústavů a škol pro služby, bezplatné žadatelný o práci, veřejné pracovny, penzionáty a domovy na pomoc „padlým“ dívkám.

Další účely je možné označit jako zdravotní, a jsou formulovány např. jako domácí péče o nemocné a přestárlé, zdravotnická péče, zřizování veřejných kuchyní a nocleháren. V průběhu 19. století se rozšiřoval počet kulturních účelů – nadace vznikaly za účelem vytvoření muzea, sbírky umění, divadla, podpory umělců a nejrůznějších okrašlovacích akcí, jako např. parků a nových infrastrukturních prvků, zaštitěných obvykle národními hesly.

17 DOLEŽALOVÁ, Antonie. The Story of the Poverty: An Interpretation of the Concept of Poverty in Czech Economic Thought in the 19th and 20th century. In FEJTOVÁ, Olga – HLAVAČKA, Milan – HORČÁKOVÁ, Václav – KNOTKOVÁ, Veronica (eds.). *Poverty, charity and social welfare in Central Europe in the 19th–20th century*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2017, p. 40-52. ISBN 9781443898713.

Pokud chtěl donátor naplnit více účelů – byť v téže oblasti – založil obvykle nadaci více. Lze však najít i nadaci s více účely, stejně jako nadaci, která neměla svůj účel vůbec blíže určený; obvykle je v nadační listině napsáno, že účelem nadace je péče o chudé určitého města či vesnice. Nadace svůj účel mohly také měnit, a to několika způsoby. Mohl tak učinit sám zřizovatel, někdy i dalším darem.¹⁸ Změna účelu se děla obvykle dodatkem k příslušné nadační listině. Dalším důvodem změny účelu byl vznik nových legislativních norem v oblasti působení příslušné nadace, které znamenaly nové definování oblasti; týkalo se to především nadací se zdravotním a sociálním účelem a doby od poslední třetiny 19. století. Například zřizování humanitních (chudinských) ústavů za první republiky vedlo k rušení chudobinců, které byly desítky, mnohdy stovky let cíleně podporovány řadou soukromých nadací.¹⁹ Konečně nejzásadnějším důvodem změny účelů nadací byly státotoprávní změny; jejich doménou bylo období první republiky a můžeme identifikovat čtyři hlavní důvody: zrušení šlechtických titulů, nostrifikace, pozemková reforma a měnová reforma. Zrušení šlechtických titulů (zákon č. 61/1918 o zrušení šlechtických titulů z 10. prosince 1918) zasáhlo i nadace, které svým účelem směřovaly k příjemcům definovaným šlechtickým původem. Obdobně nostrifikace nadací²⁰ znamenala nutnost změnit účel mnohých nadací, protože jejich dosavadní potenciální příjemci se nyní stali příslušníky jiného státu. Tento problém široce řešila československo-rakouská dohoda, která byla volně navázána na proces jednání o nostrifikaci firem.²¹ Jak uvidíme dále, protože měnová a pozemková reforma měnily zásadním způsobem finanční základnu nadací, docházelo k jejich slučování a následně změně účelů.

18 To byl příklad nadace z roku 1622, kterou založil císař Ferdinand II. jako chudobinec při jezuitské koleji v Praze: v roce 1630 sám nařídil, aby dosavadní ústav „*domus pauperum*“ byl přejmenován na „*seminarium ad sanctum Venceslaum*“, čímž změnil chudobinec na studentský seminář. Stipendium mohli žáci využívat k návštěvě nižších latinských škol, studiu filosofie nebo bohosloví na jiném císařském nadání ve Svatobartolomějském konviktu v Praze. *Studijní nadání v Království českém. Sv. II.* Praha: Nákl. C.K. Místodržitelství pro Čechy, 1894.

19 Například městský chudobinec na Vyšehradě byl podporován desítkami soukromých nadací s přesně specifikovanými účely rozdělovaných prostředků. Zřízení sociálních ústavů hlavního města Prahy v Krči, které převzaly úkoly chudobinců, tyto chudobince zanikly a nadace byly přesměrovány pro chovance nově vzniklých ústavů. Zakladatelé všech zmíněných nadací byli v té chvíli samozřejmě dávno mrtví. Účel byl změněn tak, že peníze z těchto nadací šly na poskytování vánočních přilepšení chovancům s předností těm, kdo do nich přešli z vyšehradského chudobince a nebyli podporováni odjinud. NA Praha, fond ZÚ, k. 228, Katastr nadačních listin

20 DOLEŽALOVÁ, Antonie. *Strakovka. Příběh jedné nadace.* V tisku.

21 Nostrifikace podniků měnila akcionářskou strukturu firem působících po rozdělení Rakousko-Uherska na československém území. DOLEŽALOVÁ, Antonie. Zwischen Autarkie, Emanzipation und Diskriminierung: Die Nostrifizierung in der Tschechoslowakei nach 1918. In *Bohemia* 53, 2013. München, s. 46-93. ISSN 0523-8587.

Mohlo jít přitom o slučování nadací se stejným účelem, kdy i nová nadace si podržela tentýž účel nebo se v okamžiku sloučení vytvořil účel nový; to byl častější případ. Stejným směrem šly změny zavedené v době protektorátu; příkladem za všechny může být Heydrichova nadace, která byla určena pro vědecký výzkum českých zemí.²² Takové nadace měnily účely původních nadací, které převzaly, v souladu se zájmy nového vedení a nového státoprávního uspořádání. Vedlejším efektem těchto procesů bylo, že během dvou desetiletí se radikálně snížil počet nadací, které působily na území tehdejšího Československa.

2. 3. Zřizovatelé nadací

Typologie podle zřizovatele odhaluje další významný rys nadačního světa před rokem 1951: nadaci mohl založit kdokoliv. Sociální status donátora přitom vůbec neimplikoval možný typ nadací podle oblasti působení či účelu nadace. Takže biskup nemusel nutně zřizovat náboženskou nadaci, ale mohl klidně zřídit nadaci určenou pro dívky.²³ Označit ji za náboženskou by bylo chybou. Stejně tak není možné ani naopak z názvu nadace usuzovat na zřizovatele – příkladem za všechny by jistě mohly být početné nadace císaře Františka Josefa I., kterých v době panování císaře vznikly stovky. Nezakládal je však císař, ale široké spektrum zakladatelů využívalo daňového zvýhodnění pro nadace pojmenované po panovníkovi.²⁴

Podobnou strategii za první republiky zvolila i nadace Antonína Švehly, kterou založila Republikánská strana. Určitě také z důvodů uctění památky Antonína Švehly, ale především kvůli možnosti čerpat subvence ze státního rozpočtu – a částečně také ve snaze ochránit rodinný majetek.²⁵ Zřizovatel nadace konečně nemusel být ten, kdo nadaci věnoval peníze; jak uvidíme v typologii podle nadačního jmění, církve nebo městské rady zakládaly nadace z darů zbožných věřících, obvykle odkázaných v závěti.

22 FREMUND, Karel. *Heydrichova nadace – důležitý nástroj nacistické vyhlazovací politiky*. Zvláštní otisk ze Sborníku archivních prací číslo 1, ročník XIV. Praha: Archivní správa ministerstva vnitra, 1964; WIEDEMANN, Andreas. *Nadace Reinharda Heydricha v Praze (1942–1945)*. Praha: Pražská edice, 2004. ISBN 8086239088.

23 Dívčí nadace Dra Josefa Doubravy, biskupa královohradeckého, vznikla 19. března 1919, a byla určena pro chudé dívky katolického vyznání z Doubravova rodu, přednostě pocházející z Mníšku. NA Praha, fond ZÚ, záležitosti školské, církevní a nadační, k. 228.

24 DOLEŽALOVÁ, Antonie. *Z úcty k císaři, z lásky k penězům*. In *Neviditelná lojalita? Rakušané, Němci, Češi v české kultuře 19. století / Eine unsichtbare Loyalität? Österreicher, Deutsche und Tschechen in der Kultur der böhmischen Länder des 19. Jahrhunderts*. Praha: Academia, 2016, s. 102–109. ISBN 9788020025623.

25 DOLEŽALOVÁ, Antonie. *Kdo je tady bližní? Jepičí život Nadace Antonína Švehly jako příklad fungování klientelistických struktur v agrární straně* In RYCHLÍK, Jan – HOLEČEK, Lukáš – PEHR, Michal a kol. *Agrarismus ve střední a východní Evropě 19. a 20. století*. Praha: Centrum středoevropských studií, s. 78–94. ISBN 9788087782507.

Okruh zakladatelů se časem rozšiřoval jak ve smyslu kvantitativním, tak také ve smyslu různorodosti. Prvními zřizovateli nadací – ať už náboženských nebo dobročinných a vzdělávacích – byli panovníci a církve. Nadace mohli přitom zakládat nejen samotní panovníci, ale i jejich rodinní příslušníci či dokonce topiči císaře; v roce 1618 založil studentské nadání Bartoloměj Blachela, komorní topič císaře Rudolfa II.

U církevních zakladatelů nadací šlo buď o konkrétní církevní hodnostáře – děkany, faráře, primase či beneficiály klášterů a církevní řády. Mnohé řády ostatně za tímto účelem přímo vznikaly. Později se k nim přidaly fary, které prostřednictvím farářů a volených obecních otců chudých zabezpečovaly péči o chudé v příslušné farnosti či obci. Nepřehlédnutelnou skupinu zakladatelů tvoří šlechta a před rokem 1848 také vrchnost. V průběhu 18. století však byla tato skupina vytěšňována co do počtu zakládaných nadací měšťany, ať už jednotlivci nebo cechy. Mezi zřizovateli tak na přelomu 16. a 17. století najdeme nejprve zřídka a potom stále častěji purkmistry, městské písaře, radní, ale i vdovu po měšťanovi či manželku radního.

Novou dynamiku do struktury zakladatelů vneslo v polovině 19. století otevření prostoru pro svobodné zakládání spolků a nástup industrializace. Díky těmto dvěma procesům se spektrum zakladatelů nadací rozšířilo o akcionáře firem, hospodské, řezníky, napravené zloděje, různé spolky i nárazově se sešlé nejrozumnější „komitety“. Svou strukturu nadací vytvářely také podnikatelské vrstvy;²⁶ jistý přechodný stupeň tvořily nadace šlechticko-podnikatelské.²⁷ Nadaci mohla zřídit i instituce, která sama vznikla nadačním aktem. Zřizovatelem nadace tudíž mohla být i univerzita nebo nemocnice.

Zbývá poslední skupina zřizovatelů nadací, která vznikla zásahem státní moci, nikoliv individuální filantropií. A to hned dvěma způsoby. První je obecně středoevropským fenoménem, druhý je specificky český (československý). Oba vedly k tomu, že zřizovateli nadací se staly také státní a zemské orgány, financované z daní. Za prvé, od konce 18. století se panovníci začali angažovat v širokém okruhu sociálních otázek, pro jejichž financování sloužily tzv. fondy. Jejich zdrojem příjmů byly různé typy daní a poplatků.²⁸ Tyto fondy potom zřizovaly charitativní instituce, a stát tak postupně přebíral pod svou správu i ty instituce, které dříve stály na soukromé bázi; především se to týkalo institucí určených

26 ZÁŘICKÝ, Aleš (ed.). *The Involvement of Businessmen in Local and Regional Public Life in Central Europe 1800–1914*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2009. ISBN 9788073686833.

27 BRŇOVJÁK, J., ZÁŘICKÝ, A. (eds.) *Šlechtic podnikatelem - podnikatel šlechticem: šlechta a podnikání v českých zemích v 18.-19. století*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2008.

28 DOLEŽALOVÁ, Antonie. *Rašín, Engliš a ti druzí*. 1. vyd. Praha: Oeconomica, 2007. 422 s. ISBN 9788024513560.

k péči o chudé, které se stávaly veřejnými a vzdělávacích institucí, zřizovaných např. Jednotou ku povzbuzení průmyslu v Čechách.²⁹

Druhý, specificky československý důvod leží v legislativních a státoprávních změnách po roce 1918, v jejichž důsledku se mohl změnit původní zřizovatel nadace. Na základě zákona o zrušení šlechtických titulů musely všechny nadace založené šlechtici změnit svůj název a zrušit jakoukoliv vazbu na svého zřizovatele.³⁰ Změna názvu potkala i všechny nadace spojené svým názvem s panovnickou rodinou.

Takové nadace byly často současně slučovány s jinými nadacemi nebo zahrnovány pod státní fondy a fakticky tak měnily své zřizovatele. Ani v nadační listině, ani v zemských knihách nadále původní zřizovatel nefiguroval. V žádném případě však takové kroky prvorepublikové státní správy nelze chápat jako pokusy o likvidaci šlechtických nadání co do jejich majetkové podstaty. Jak ukazuje případ Wedemanské nadace, která podporovala nemocnici ve Vídni, usilovala státní správa velmi intenzivně o její převedení do Prahy a změnu jejího účelu na podporu nemocnice v Praze.³¹

Vznik druhé republiky a potom okupace okleštěného Československa měly stejný efekt – mnoho českých nadací se „ztratilo“, např. ve výše zmíněné Heydrichově nadaci. Definitivní tečku znamenal zákaz nadací v roce 1951.

2. 4. Správa nadací

Neomezené spektrum zakladatelů nadací nutně vyvolává otázku po správě nadací. Ukáže se, že zakladatelé nadací měli volné pole působnosti nejen ve výběru oblasti své filantropické činnosti či konkrétního účelu své nadace, ale také v otázce, kdo bude majetek nadace spravovat a rozdělovat jeho výnosy. Přestože tzv. výsost nadační znamenala pouze schválení nadace státními orgány, podle velikosti nadačního jmění někdy pouze velmi formální,³² principy správy nadace byly její významnou součástí; pokud nebyly určeny zakladatelem, určil je státní nadační úřad. Šlo totiž o to, aby jednak bylo při běžném fungování nadace zabezpečeno dodržování platných právních norem a jednak o to, aby byl naplňován záměr původního zřizovatele. Z dnešního pohledu je více než překvapivé, že donoři při zakládání nadace většinou nepočítali s tím, že by ji dál sami či prostřednictvím rodinných příslušníků jakkoli ovlivňovali. I když najdeme nadace, které měly z vůle svého zakladatele jako správce určeného nejstaršího žijícího člena

29 DOLEŽALOVÁ, Antonie. *History of Czech Economic Thought*. London: Routledge, 2018, in print.

30 NA Praha, fond ZÚ, k. 227, Nadační normativní oběžníky. Oběžník ze dne 30. 11. 1922.

31 NA Praha, fond ZÚ, záležitosti církevní, školské a nadační, k. 519, Wedemanská nadace.

32 DOLEŽALOVÁ, Good Deed Lost, ref. 11.

rodiny nebo rodinného právníka, obvykle byly svěřovány do správy instituci, která měla nejbližší účelu, s nímž nadaci zřizovatel zakládal.

Správci nadací byla proto konkrétní města, obecní zastupitelstva, rektori kolejí, c.k. místodržitelství, arcibiskupství. Pokud nadace vznikla jako čistě církevní, spravovala ji církev, přičemž státu náleželo rozhodování o povaze, použití a změně či zrušení nadace. V případě, že zřizovatelem nadace byla země nebo obec, musely tak činit v souladu s obecním zákonem a zemským zákonem; v tom případě zřizovatele zastupovala zemská finanční prokuratura. Přičemž vždy v nadační listině najdeme poznámku, že se takto vybraný správce, např. městská rada, zavazuje a přijímá povinnosti vyplývající ze zřizovatelova přání.³³

Tyto instituce dohlížely nad tím, aby nadace fungovala, aby v ní byl naplňován účel, který měl zakladatel na mysli, a vybíraly také stipendisty – vždy přesně podle pravidel nastavených zakladatelem. Vzhledem k dlouhodobému působení nadací, resp. faktu, že mnohé nadace vstoupily v aktivní život desítky (i stovky) let po svém založení, mohly se přitom v této otázce hromadit problémy³⁴ – měnilo se státoprávní uspořádání, měnila se definice české šlechty a českého národa nebo způsob obsazování stipendijních míst. Pak se ukázalo být velmi prozřivým, že nadaci spravoval úřad, který byl kompetentní rozhodnout, jak naložit se zadáním zakladatele, změnil-li se institucionální podmínky, protože disponoval znalostí dané problematiky, popř. prostředky najmout si odborníka, který danou otázku rozřeší. Nadace byly zakládány jako dlouhodobé a fakticky neměnné, a správní instituce byly zárukou kontinuity. Tato praxe však svědčí více o vysoké míře důvěry v moc práva a nedotknutelnost soukromého vlastnictví, než o vysoké míře důvěry ve správní instituce. Vznikaly-li totiž komplikace se správou nadací, bylo to vždy ve chvíli, kdy se měnila podoba státní kontroly nebo správy – a to bylo vždy zásahem státní moci.

Nadace musely stále znovu reagovat na správní změny podle oblastí svého působení, které souvisely nejčastěji se změnou platné legislativy; prvním takovým zásahem bylo už zmíněné nařízení Marie Terezie z roku 1762, které vedlo k převzetí vrchního státního dozoru nad všemi nadacemi. Nešlo přitom jenom o zákony zavádějící různé prvky sociální ochrany, které ovlivňovaly činnost dobročinných nadací; problém mohl vzniknout i při obsazování stipendijních míst studijních nadací ve chvíli, kdy byly v roce 1782 zrušeny všechny semináře jezuitské koleje. Největší změny ve správě nadací nastaly opět v souvislosti s rozpadem Rakousko-Uherska. Vláda Československa měla velký problém dohledat samotné statuty nadací už při soupisech nadačního jmění pro jeho rozdělení mezi Československo a Rakousko, a proto ve snaze proniknout do nadač-

33 Z 933 studentských nadání, evidovaných k roku 1891, jich bylo 536 spravováno c. k. místodržitelstvím a 397 jinými úřady. *Ottův slovník naučný*, sv. XVII. Praha: J.Otto, 1901, s. 605.

34 DOLEŽALOVÁ, Good Deed Lost, ref. 11.

ních záležitostí zasahovala v dalších letech do správy nadací výrazně více, než bylo kdy dříve zvykem. Některé její kroky vyplývaly z jiné legislativní oblasti (nostrifikace, pozemková reforma, měnová reforma) a týkaly se obvykle financí nadací, ale některé byly až voluntaristické; jakoby vláda rozhodovala podle rozmaru státního úředníka. Týkalo se to spojování nadací, výplat stipendií, změn podmínek pro udílení podpory, ale také výše režijního příspěvku z nadačního jmění ve prospěch příslušné zemské či obecní správní instituce nebo podoby nadačního jmění. Rozhodnutím úředníka se měnily také statuty nadací, a to i v tak zásadní otázce, jako byl výběr příjemců nadačních příspěvků, prodlužoval se zápis statutu nadací do příslušných registrů, měnil se název nadace; to nejvíce v souvislosti s výše zmíněným zrušením šlechtických titulů. Navíc, stát v tomto ohledu nevystupoval zcela konzistentně – někdy akceptoval šlechtický původ zřizovatele ve smyslu rodinného majetku, jindy se rozhodl k jinému využívání výnosů z nadačního jmění ba i jmění samotného.

V důsledku okupace českých zemí v roce 1939 přešly nadace pod správu Úřadu stálého zástupce pořádkového komisaře a později Úřad říšského protektora pro Čechy a Moravu; tento krok navíc likvidoval majetkovou i účelovou podstatu. Doba po roce 1945 do úplného zániku nadací v roce 1951 byla příliš krátká, než aby se běh věcí dokázal vrátit do starých kolejí.

2. 5. Velikost a majetek nadací

Mluvíme-li o velikosti nadací, je třeba odlišit velikost nadačního jmění a výši rozdělovaných příspěvků. Pro celé sledované období platí, že neexistoval žádný minimální finanční limit pro založení nadace ani pro příspěvky, které rozdělovala. Nejčastější formou nadačního majetku byly pozemky, často v podobě fideikomisu a nemovitosti. Na druhém místě je třeba jmenovat peněžité částky – ať už v hotovosti a nebo v úsporách, akciích či dluhopisech. Posledně jmenovaná forma nabývala rozsahu od konce 19. století. Najdeme ale i výkupné za odsouzeného nebo dobrovolnou sbírku, které posloužily jako základ nadačního jmění. Převažující formou, jak byly tyto peníze nadacím předávány, byla závěť: až do konce první republiky bychom možná těžko hledali závěť, ve které umírající nemyslí na chudé nebo jinak potřebné.

Teprve z výnosů tohoto nadačního jmění se rozdělovaly nadační příspěvky; obě kategorie vykazují značný rozptyl v přepočtu na peníze. Vzhledem k torzovitému archivnímu materiálu není možné vyčíslit majetek všech nadací napříč staletími, je však možné konstatovat, že sice existovaly nadace s obrovským majetkem, odpovídajícím desítkám hektarů výnosné zemědělské půdy, ale většina nadání byla nevelká, často odpovídající pouze částce určené v účelu nadace k vydržování jednoho či dvou studentů na studiích. Od konce 19. století a potom především v meziválečném období nadace nabývaly jeden nový rys – zřizovatel

nadace si byl vědom, že svým darem nezabezpečí nadaci dostatečně, a proto se obracel s žádostí o podporu na další instituce; významnými dárci byly banky.³⁵ Zakladatelé se však stále častěji obraceli se žádostí o subvence a dotace i na stát. U mnoha takových však nadační listina o nadačním jmění neinformuje.³⁶

Do vzniku Československa se nadační jmění měnilo v zásadě ze dvou důvodů: inflace a špatného hospodaření na nadačním majetku. Rozdělení Rakousko-Uherska však bylo rozhodně nejpálčivějším zásahem. Co se týče inflace, do finanční situace zasáhl pokles měny v roce 1626 a státní bankrot v roce 1811; mnohem tíživější dopad však měla inflace po první světové válce a hospodářská krize na přelomu 20. a 30. let 20. století. V jejich důsledku poklesla hodnota nadačního jmění mnohdy na pouhý zlomek původní částky. Svou roli sehrál především fakt, že od konce 19. století se stále běžnější formou nadačního jmění stávaly akcie a státní dluhopisy. Z některých nadačních listin dokonce vysvítá, že dlužní úpisy byly věnovány nadaci z pragmatického důvodu – donátor tušil, že z nich stejně žádný výnos mít nebude.

Druhá příčina změn nadačního jmění, špatné hospodaření, spočívala v tom, že základem nadačního jmění byla ve většině případů zemědělská půda a její výnos mohl kolísat. Teprve z něj se přitom mohly rozdělovat nadační příspěvky. Někteří zakladatelé prozíravě mysleli na možnost nižších výnosů daných samotnou povahou zemědělské výroby a ustanovili zásadu, že při nízkém výnosu se příspěvky nebudou vyplácet, a výnos se připočte k nadačnímu jmění. Tato operace obvykle nadaci ochránila před zastavením vyplácení podpor. Pokud ale takové pravidlo v nadační listině ustanoveno nebylo, potýkali se správci nadací čas od času s nedostatečným výnosem. Pokud šlo o nadaci rodinnou (blíže v typologii podle příjemců podpor), obvykle byla situace řešena doplněním nadačního jmění ze strany potomka původního zakladatele. Pokud šlo o nadaci s výnosem určeným konkrétní instituci, najdeme i situaci, kdy tato instituce sama hledala dodatečné zdroje pro krytí svých nákladů. A pokud důvodem nedostatečných výnosů bylo špatné hospodaření na (často pronajatém) majetku, docházelo ve výjimečných případech i k rušení či slučování nadací. Mnohem častěji ale k výměně správců či přikoupení dalších statků do nadačního jmění.

Jako zásadní příčinu finančních potíží nadací je ale nutné identifikovat rozpad Rakousko-Uherska, vznik Československa a s tím související institucionální změny, především pozemkovou reformu, měnovou reformu a nostrifikaci. O nostrifikaci již byla zmínka, nyní doplníme, že vedle rozdělení nadací podle státní příslušnosti příjemců podpor šlo především o započtení vzájemných dluhů

35 Například Živnostenská banka měla agendu darů, poskytovaných bankou různým korporacím, včetně nadací. AČNB, fond ŽB-215/1, Ředitelský sekretariát 1913–1950. 10. 11. 1926. Popis práce Sekretariátu ředitele ŽB.

36 DOLEŽALOVÁ, Kdo je tady bližní?, ref. 25.

nadací, které před říjnem 1918 patřily Rakousko-Uhersku a nyní se měly rozdělit na československé a rakouské. Vedle tohoto finančního vyrovnání s Rakouskem – a souběžně s ním – probíhaly velké vlastnické změny uvnitř státu, dané především pozemkovou a měnovou reformou. Pozemková reforma ovlivnila nadace tím, že uvedla do pohybu pozemkový majetek, který byl – jak již bylo řečeno – v mnoha případech základem nebo alespoň součástí nadačního jmění.³⁷

Proces obstavení půdy bývalým vlastníkům a jejího rozdělení novým nabyvatelům byl časově nespojitý a pro nezanedbatelnou dobu byla půda v rukou státu; to vedlo k neefektivnímu hospodaření na půdě, což pro nadace znamenalo ztrátu výnosů pro potřebu rozdělování příspěvků. Měnová reforma³⁸ doprovázená dávkou z majetku měla velmi podobný efekt, protože majetek určený jako základ nadačního jmění nebyl z povinnosti platit tuto progresivní daň vyjmut. A nelze ani zapomenout na fakt, že zásadním důvodem pro realizaci měnové reformy byla snaha odpoutat se od společné měny a válečných dluhů bývalé monarchie, což přímo souviselo s řešením sporů v průběhu nostrifikace nadací. Státní správa se pokoušela zbavit válečných dluhů a současně usilovala o sanaci nadačního jmění.³⁹

Netriviální okolností finančních potíží nadací za první republiky byl také fakt, že jak rakousko-československé vypořádání nadací, tak jejich sanace a soupis majetku pro dávkou z majetku byly z finančního hlediska agendou Zemského úřadu jako nejvyššího nadačního úřadu – je nabíledni, jak obrovské množství nadačních listin muselo být prozkoumáno, a jak to muselo zemský úřad zatížit. V kompetenci Zemského úřadu bylo od začátku roku 1921 i vyplácení nadačních příspěvků největších nadačních fondů v zemi,⁴⁰ které do té doby bylo v kompetenci finanční zemské pokladny, berního úřadu a finančních ředitelství v Brně, Opavě a Bratislavě. Nutným důsledkem všech těchto okolností bylo, že státní správa měla jen velmi málo informací nejen o stavu nadačního jmění, ale vůbec o počtu nadací na území nového státu.⁴¹

37 DOLEŽALOVÁ, Antonie. Bodenreform in der Tschechoslowakei nach dem Jahre 1918: soziale, politische, ökonomische and nationale Dimension dem Eigentumswechselln. In *Eigentumsregime und Eigentumskonflikte im 20. Jahrhundert. Deutschland und die Tschechoslowakei im internationalen Kontext*. Essen: Klartext, v tisku.

38 DOLEŽALOVÁ, Antonie. Měnová politika jako výsledek velkých ambicí. In *Hospodářské dějiny*, 2004, č. 23, s.157-182. ISBN 8072860593. ISSN 0231-7540.

39 DOLEŽALOVÁ, ref. 20.

40 Českého studentského fondu, Všeobecného nadačního fondu, Hradčanského nadačního fondu, Nadačního fondu hraběte Millesima, Českého dívčího nadačního fondu, Obročního nadačního fondu, Nadačního fondu Josefy Stillfriedové pro slepce, Českého židovského nadačního fondu, Českého invalidního fondu z roku 1848/49. NA Praha, fond ZÚ, k. 227, Nadační normativní oběžníky. Oběžník z 20. 11. 1920.

41 Svědčí o tom např. oběžník z července 1919, který na základě výnosu ministerstva školství

Špatný přehled o nadacích řešil stát založením Komise pro nadační nemovitosti v zemi České, která byla ustavena více než deset let po vzniku Československa, 7. listopadu 1929, jako poradní orgán při ministerstvu školství. Úkolem Komise bylo získat přehled o veškerých právních a faktických věcech nadačních nemovitostí (pronájem, pacht apod.), shromáždit všechny písemnosti ke každé nadaci, projednat každý případ a předložit řešení. Jednání komise byla sice důvěrná, ale vedl se o nich zápis, takže víme, že už v ustanovující listině této komise se jmenují nadace, o jejichž majetku musí komise jednat: nepřekvapí, že tyto nadace vlastnily velký pozemkový majetek a budovy na lukrativních místech v hlavním městě.⁴²

Zásadně novou situaci připravila i pro československé nadace Mnichovská dohoda a vznik druhé republiky, protože na odstoupených územích se nalézaly majetky nadací, ale i nadace samotné. Opakovala se situace při rozdělování Rakousko-Uherska, protože na těchto územích často působily nadace, které nadačními příspěvky podporovaly obyvatele určitého města nebo obce bez omezení národnosti, nebo věřící určitého vyznání. Po půl roce se institucionální podmínky nadací měnily znovu. Vznikl Úřad stálého zástupce pořádkového komisaře, jehož úkolem bylo kromě jiného rozpouštět spolky a na základě přípisu ministerstva vnitra ze dne 21. prosince 1941 zabavovat nadačním správám majetek.⁴³ Německá říše si nárokovala ze jmění nadací (nemovitosti, cenné papíry a hotovost) podíl 36 % včetně úroků za období od 1. 10. 1938 do 30. 6. 1940. Na základě rozhodnutí Úřadu Říšského protektora bylo zabrané jmění přidělováno různým německým organizacím a podpůrným nadacím, opět např. Heydrichově nebo Háchově nadaci.

Po skončení války bylo zabavené jmění nadací a fondů uloženo v Zemské bance, a stejně tak byl převzat archiv bývalého říšského protektora a zachráněny potřebné doklady o zcizeném nadačním jmění; navrátit zabavené jmění nadacím se však ne zcela podařilo – dílem proto, že se nepřihásily všechny nadační správy a dílem proto, že se nepodařilo získat zpět veškerý majetek. Do 31. prosince 1949 se o odškodnění přihlásilo 1 565 nadačních správ s 6 263 nadacemi.⁴⁴ Dílo zkázy dokonalo znárodnění po roce 1948 následované naprostým zákazem nadací v roce 1951.

pověřoval okresní politické správy provést ve svých okresech soupis nadačního jmění nadací, podléhajících pod ministerstvo školství a spravované orgány státní správy nebo samosprávy. NA Praha, fond ZÚ, k. 227, Nadační normativní oběžníky. Oběžník z 22. 7. 1919.

42 NA Praha, fond ZÚ, záležitosti školské, církevní a nadační, k. 532, i. j. 10A, 1929.

43 NA Praha, Fond Nadace Antonína Švehly, sign. 11, 1945–1946. Korespondence s Finančním úřadem.

44 BOČEK, Jan. *Nadace a nadační fondy v Protektorátu Čechy a Morava*. Praha: Olivova nadace, 2010. ISBN 9788025480977.

2. 6. Příjemci nadačních podpor

Z předcházejících odstavců víme, v jakých oblastech a za jakým účelem nadace vznikaly, kdo je zřizoval, kdo spravoval a jakým majetkem mohly disponovat. Nevíme ale pořád, pro koho byly nadace určeny, kdo dostával nadační příspěvky a jaký byl jeho vztah k zakladateli nadace. I v této otázce však musíme hned na úvod konstatovat, že zákonodárce ponechával až do vzniku první republiky i toto rozhodnutí výhradně na zakladateli nadace. Ten vždy rozhodoval už při založení nadace, resp. při odkázání majetku pro její vznik, jak má vypadat okruh osob, na něž se nadační dobro bude vztahovat. Svou roli v konkrétních případech samozřejmě hrály oblast působení a účel, pro který se zřizovatel rozhodl. Sociální status ani pohlaví donora však překvapivě nepředznamenává okruh podporovaných osob, naopak určité zobecnění lze vyvodit z takových okolností, jako je náboženská příslušnost, pohlaví či národnost zřizovatele.

Náboženské kritérium hrálo významnou roli – v prvé řadě proto, že nadanci téměř všech nadací se měli za své donátory modlit. Všechny nadace až do období první republiky byly zřizovány se zdůrazněním náboženské příslušnosti svého zakladatele stejně jako budoucích příjemců nadačního dobra. Nadace mohly být dokonce nástrojem jakéhosi konkurenčního boje mezi církvemi, jak o tom svědčí příklad studijního nadání Albrechta Václava z Valdštejna z roku 1626.⁴⁵ Stejně tak národnostní kritérium je v zakládacích listinách a statutech nadací naprosto zřetelné, a to ještě i po roce 1918; před polovinou 19. století měl však národnostní princip jednoznačně politický rozměr.⁴⁶

Genderové kritérium je z jistého úhlu pohledu nejzajímavější. Dokud hlavním zřizovatelem nadací byly církve, byli pochopitelně zakladateli pouze muži, ale příjemci mohly být i ženy. Konec středověku a počátek novověku však situaci mění: nadace zakládaly ženy i muži, manželky jménem svých manželů i naopak. Množství žen-zakladatelek přitom průběhem let rostlo, přičemž lze vysledovat

45 Nadační jmění této nadace pocházelo z výkupného, kterým židovští starší z města Prahy v roce 1622 vykoupili svého souvěrce odsouzeného k smrti. Tehdejší vojenský gubernátor výkupné předal městské radě Starého Města Pražského, a zavázal ji úroky z této sumy odvádět rektorovi jezuitské koleje v Praze za účelem zřízení nadačních míst. Ta měli využívat „*jinoši židovského rodu*“, kteří by nově přijali křesťanskou víru, a v další řadě potom „*k studování způsobilí mladíci vůbec*“; ale jen za té podmínky, že vstoupí do duchovního stavu. Roku 1663 byla uzavřena smlouva mezi rektorem koleje a radou Starého Města, kterou se tato skupina charakterizovala ještě nemajetností a sociálním původem (synové pražských patricijů, zvláště konšelů). *Studijní nadání*, ref. 8, s. 111.

46 Tak alespoň příslušnost k českému národu jako součást formulace účelu Strakova nadání objasnil v roce 1868 na výzvu zemského výboru Antonína Gindely. Podle Gindelyho česká šlechta je šlechta usazená v českých zemích. Je to přitom šlechta, která nemluví nutně česky, ale důsledně hájí zemské zájmy. Gindely použil formulaci „*státně uvědomělé češství*“. JENŠOVSKÝ, Bedřich. *Historicko-právní nástin vzniku a vývoje nadání hraběte Straky*. Praha: Nákladem Zemského národního výboru, 1947, s. 83-86.

zobecňující pravidlo, že ženy se více jako zřizovatelky nadací realizovaly na poli dobročinnosti ve smyslu sociálního účelu nadací. Tento rys ještě podtrhl nárůst nadací zakládaných spolky – vzhledem k tomu, že ženské spolky měly převážně dobročinný a osvětově – vzdělávací ráz.

Ať už šlo o zakladatele mužského či ženského rodu, nečinili rozdíl mezi příjemci obou pohlaví, pokud to účel nadace dovoľoval (studentská nadání pro přípravu na kněžské povolání byla samozřejmě určena pouze mužům). Takto nediskriminačně je třeba posuzovat i nadace, v nichž zřizovatel odkazoval jiné plnění k mužům a ženám, protože to odpovídalo dobovým konvencím. Běžně tak najdeme nadace zřízené týmž zakladatelem s dobročinným účelem pro ženy a studijním pro muže.

Právě kvůli vzniku spolků (a činnosti cechů) a rozvoji podnikatelského sektoru můžeme z hlediska příjemců výnosů z nadací a jejich vztahu k zakladateli formulovat distinkci mezi otevřenými a uzavřenými nadacemi. Rozdíl spočívá v tom, že otevřené nadace mají sice přesně (nábožensky, národnostně, genderově) vymezené příjemce, ale uzavřené nadace je mají definovány ještě dalším vymezením příslušností k cechu, spolku nebo firmě; účelem takových nadací byla podpora členů a zaměstnanců v nejrůznějších sociálních a zdravotních obtížích, včetně stáří a nezaměstnanosti. Tato distinkce je vlastně analogická rozdělení nadací podle jejich účelů na všeužitečné a omezeně všeužitečné. Otevřené nadace v případě, že se nedostávalo příjemců v rodině definované v závěti, udělovaly podporu dalším žadatelům mimo okruh rodiny, pokud splnili zbývající kritéria. Uzavřené nadace se nikdy neotvíraly.

Typologie podle příjemců daní nás přivádí k zásadnímu poznatku, že vztah mezi donátorem a obdarovaným byl vždy velmi úzký. Mohl být dokonce tak úzký, že zakladatel a příjemce byli jedna a táž osoba: existovaly totiž nadace, které se obracely výhradně na svého zřizovatele, a příjemcem výnosů z nadačního jmění tak byl sám její zakladatel. Jako příklad může sloužit – jakkoliv to zní paradoxně – obrovské množství nadací, které měly za svůj účel péči o hrob svého zakladatele. V dalším můžeme úzký vztah mezi donátorem a obdarovaným definovat společným rodinným původem dárce a budoucích obdarovaných nebo sociálními vazbami vzniklými v důsledku poddanského vztahu, vztahu dárce k instituci, která naplňuje účel nadace nebo k určitému místu. Díky této typologii tak vystupuje na povrch fakt, který dosud zůstával naší pozornosti skryt. Nadace byly v převážné míře zřizovány jako rodinné, a zakladatelé v nich odkazovali výnosy nadačního jmění přesně definovaným členům své (širší) rodiny. Tato okolnost nabyla na důležitosti po roce 1918, kdy skutečně aktivování některých nadací záviselo na dožití uživatelů nadačního jmění, a výplaty z nadací rakouských občanů mohly mířit do Československa a naopak; Rakousko a Čes-

koslovensko si muselo (na principu reciprocity) takové informace poskytovat.⁴⁷ Platilo ale, že v nadační listině byl uveden alternativní scénář pro případ, že rodina vymře; obvykle to znamenalo vznik nového účelu nebo rozšíření spektra příjemců nadační podpory.

Příjemci nadačních příspěvků byli chudí, studenti, kněží, řeholníci, příslušníci šlechty, nemocní a staří lidé, sirotci i nemanželské děti, ženy těhotné i pracující, mládež pracující i toulající se, mladí delikventi i „padlé“ dívky, rozvrácené rodiny i zchudlá šlechta, nezaměstnaní dělníci i vynikající vědci. V případě studijních nadání je někdy přesně specifikován typ studia či studijní instituce, jindy požadavky na původ obdarovaného, někdy jde pouze o podporu přesně vymezených studijních aktivit, včetně např. stravování. Protože většina nadání byla svým majetkem nevelká, obvykle byl určen počet 1–2 osob, které měly být podporovány při zachování všech podmínek. U studijních nadání to byl vždy na prvním místě prospěch, i když ve stanovách takových nadací se často dočteme o chudobě jako podmínce udělení stipendia. Už nařízení z 15. října 1784 však vedlo přísnou distinkci mezi chudinskými a studijními nadáními když stanovilo, že nemajetnost neznamena pouze děti chudých rodičů, ale také nemajetné sirotky, ale také, že studijní nadání nemůže nahrazovat zaopatření od chudinských ústavů.⁴⁸

Závěr

Tato studie si kladla za cíl zachytit sociálně-ekonomickou roli nadací a funkce, které ve společnosti plnily v období před rokem 1951. Za pomoci typologie podle různých kritérií (oblasti působení nadací, jejich účelů, zřizovatelů, správy, velikosti nadačního jmění a příjemců výnosů z tohoto jmění) usilovala postihnout sociální realitu, kterou byly nadace utvářeny, a kterou zároveň spolutvářely.

Svět nadací v českých zemích byl pestrý podle všech použitých kritérií: nadace založená vdovou po bohatém měšťanovi mohla působit v sociální oblasti, sloužit ke vzdělávacímu účelu, příjemcem mohla být česká katolická nemajetná dívka, spravovat ji mohl místní farář a mohla rozdělovat částku odpovídající zakoupení školních potřeb na jeden rok studia na základní škole. Vzdělávací nadace mohla vybudovat a vést vzdělávací instituci pro příslušníky zchudlé české šlechty a dopřávat jim životní standard studentů exkluzivních zahraničních kolejí s výukou šermu a pečlivě vybraným vínem k večeři. Kombinací bylo nekonečně mnoho, a bez vědomí této četnosti a překrývajících se polí realizace filantropie nevíme o nadacích vůbec nic. V českých zemích existovaly po staletí desetitisíce nadací, které nezanikaly, naopak přibývaly další a jejich oblasti působení, účel

47 NA Praha, fond ZÚ, k. 227, Nadační normativní oběžníky. Oběžník z 10. 2. 1923.

48 *Ottův slovník naučný*, ref. 33, s. 968.

i příjemci se víc a víc proplétali. Ve svém množství a pestrosti mnohdy skromné příspěvky dokázaly zabezpečit, že chudoba se nestala překážkou studia, vdavek či důstojného pohřbu. Tedy, že byly zabezpečeny úkony, kterým příslušná společnost přikládala hodnotu.

Nadace byly od počátku výrazem křesťanské lásky k bližnímu, která patřila k přirozené středověké výbavě a zároveň vyjádřením sociálního citění středověké společnosti. K nim se postupně přidávala znovuobjevená tradice antické filantropie a humanismus se svým poselstvím o potřebě pracovat pro obecný prospěch. V dalších staletích reformace, industrializace, vznik občanských práv a narůstající zásahy světské moci začaly nadační sektor proměňovat, otevírat jej dalším donorům, měnit pohled na smysl vzájemné lidské solidarity a pomoci, a také otevírat nové oblasti nadačního působení. Nadace byly vždy nezbytnou součástí ekonomického, sociálního i kulturního zázemí české společnosti, a také jedním ze základních způsobů vyjádření a realizace konceptu vzájemné lidské solidarity. Plnily přitom role, které jsou dnes stále s nadačním systémem spojovány, i když parametry těchto rolí se od dnešní praxe v mnohém odlišovaly:

- roli nástroje redistribuce vytvořených zdrojů ve společnosti plnily nadace i bez existence daňového systému či mimo tento systém;
- roli společenské kontroly a vytváření přirozeného systému sociálního zabezpečení plnily bez existence státního systému sociálního zabezpečení či mimo něj. Tuto roli plnily vždy v rámci relativně omezené sociální skupiny, v rámci přesně vymezených účelů, které se měnily pouze výjimečně. Především však tato role obsahovala silný moment osobní zodpovědnosti za individuální blahobyt bližních a za celou pospolitost, a také moment ručení za ostatní členy společnosti;
- roli iniciátora sociálních změn, jejichž hybatelem byla tradice předávaná z generace na generaci, nikoli sociální politiky státu;
- a konečně roli garanta pluralismu, z něž nebyl principiálně nikdo vylučován, protože nadační činnost měla ve všech svých aspektech (oblast a účely působení, zakladatelé, správa, výše majetku) od počátku dynamický charakter.

Šíří rolí nadací byla potvrzena první vstupní hypotéza o dynamickém charakteru filantropie: dynamika filantropie měla navíc akcelerující tendenci od druhé poloviny 19. století. Nadace podléhaly obsahovým proměnám a rozšiřovaly se ve smyslu kvalitativním – co do oblastí, účelů i příjemců, tak kvantitativním – co do počtu, ale nikoli co do majetku; od 19. století je patrný nárůst počtu nadací s minimálním nadačním jměním, jejichž zakladateli byli lidé s nízkým sociálně-ekonomickým statutem.

Druhá hypotéza, o ekonomické dimenzi filantropie, tudíž potvrzena nebyla, protože se ukázalo, že zakládání nadací nebylo závislé na ekonomické síle dono-

ra, ani bezprostředně nesouviselo s bohatstvím společnosti. Ukázalo se naopak, že neplatí jednoduchá dichotomie bohatý dárce – chudý příjemce. Potřeba péče skrze dobročinnou nadaci nebyla definována chudobou obdarovaného ve společenském měřítku, nešlo pouze o jednotlivce či skupiny bez příjmů a na okraji společnosti, ale o jednotlivce vyloučené z nejrůznějších důvodů z jejich vlastní referenční skupiny, kterou mohla být např. i šlechta, měšťané či státní zaměstnanci.

Konečně hypotéza o sledování vlastního zájmu byla potvrzena – filantropické jednání není jednání za hranicí vlastního zájmu. I když pravé důvody dárcovy angažovanosti zůstávají často na první pohled skryty, za zdáním lásky k bližnímu mnozí mohli prosazovat své hodnoty a své zájmy. Například už tím, že požadovali od obdarovaných, aby se za ně modlili; tady je třeba vzít v úvahu, jak důležitou roli hrála ještě v novověku přímluva chudého v úsilí o spásu vlastní duše.⁴⁹ Je rovněž zřejmé, že založením nadace donoři ochraňovali svůj vlastní majetek, když jednak jako cílovou skupinu určovali nejbližší rodinné příslušníky či jinak sociálně spojené skupiny osob, a jednak tím, že od konce 19. století využívali daňových výhod. Od 20. století také subvencí ze státního rozpočtu. Důvodem vzniku nadace bylo rovněž úsilí o získání či potvrzení určité sociální pozice, dosažení společenského uznání. Dárce tedy očekával za svůj čin reciproční chování, ale nikoliv pouze od obdarovaného, nýbrž také – a se stejnou intenzitou – od příslušníků své vlastní referenční skupiny. Filantropové svými nadacemi mířili do velice omezeného rámce, zasahovali omezený okruh lidí, posilovali komunitu – odpovídali na potřeby této konkrétní komunity, zachovávali tradici, která se vytvořila v době před nimi a opakovali postupy předcházejících generací. Plně si vědomi faktu, že teprve dokonání dobrého života je cestou k blaženosti a člověk ji dosahuje teprve tím, že obec, bližní nebo Bůh uzná, že to byl dobrý život složený z dobrých skutků.

Můžeme říci, že v tradici je zakořeněna image všech donorů. Tento aspekt se přitom v průběhu 19. století zesiloval nástupem měšťanských a podnikatelských vrstev a jejich potřebou potvrdit své místo ve společnosti – jejich snahou prokázat, že také oni patří mezi „*hoi aristoi*“ – už všechno mají a mohou rozdávat. Ve statutech i účelech nadací je patrný transfer zkušeností a strategií od církve a panovníků k nejvyšší šlechtě, odtud k nižším šlechtickým vrstvám, měšťanům, prvním podnikatelům a nakonec ke spolkům. Je přitom navíc zřetelné, jak vždy následující skupina přebírala funkční vzory od skupiny donorů, s nimiž měla možnost se za svého života potkat a nechat se jimi inspirovat. V průběhu staletí se image donora projevuje v řadě dalších okolností: statuty jednotlivých nadací

49 DOLEŽALOVÁ, Antonie. Příběh chudoby I.: Mezi spravedlností, milosrdenstvím a statistikou. In HLAVÁČKA, Milan – CIBULKA, Pavel at all. *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*. Praha: Historický ústav AV, 2013, s. 59-81. ISBN 9788072862252.

se velmi podobají, jsou dokonce psány podobným stylem a jazykem. To však má velmi prozaický důvod v tom, že dvorská a zemská kancelář poskytovala vzor, podle kterého se statuty sepisovaly. Tradice sehrála i roli emancipační, když se k ní přidaly nové obrozenecké elity. Je nepochybné, že spolčovací a svépomocné proudy 19. století úzce souvisely s ekonomickou a politickou emancipací měšťanské společnosti, a také s národním hnutím. Těmito národními a svépomocnými snahami byla filantropie stále lokálně zakotvena v tom mezistupni, který tvořila samospráva, a nadace obrozeneckého období jsou tak potvrzením lokálně omezeného charakteru nadací a blízkého vztahu mezi donátorem a obdarovaným.

Je třeba dalším výzkumem teprve prověřit, do jaké míry modernizace, industrializace a národní hnutí nabouralo tyto tradiční sociální vazby feudální a postfeudální společnosti, které v mnohonárodnostním státním útvaru šlo napříč národnostmi. Bylo by ale opět hrubým zkreslením historické skutečnosti, kdybychom chtěli tvrdit, že teprve s nástupem nových obrozeneckých skupin dostává filantropie národní ráz. Národnostní charakteristika dárce i obdarovaného nebyla ničím mimořádným už v 16. století. U každé jednotlivé nadace je také nutné se vždy znovu ptát, kdo dává, proč dává a odkud bere. Rozřešení těchto otázek je však pro nadace vzniklé po polovině 19. století komplikováno dvěma okolnostmi, v jejichž důsledku mají nadace v českých zemích zapomenuté kořeny. Jde o zásahy státní moci.

Za prvé, vstup státní moci do nadační zakladatelské činnosti vedl k tomu, že mezi zřizovateli nadací vedle svou povahou a zdrojem financování soukromých institucí začaly působit instituce financované z daní – ať už v dobročinné, vzdělávací, kulturní či náboženské oblasti. Ty nezbytně přizpůsobovaly dobročinné aktivity politickým cílům (dočasných) představitelů státní moci. Za druhé, nadace byly už na konci 19. století zasaženy státem vydávanými sociálními normami, které původní soukromou dobročinnost v mnoha směrech posouvaly k zodpovědnosti státu a jeho institucí. V první polovině 20. století to potom byly institucionálně-ekonomické změny jako rozpad rakousko-uherské monarchie, zrušení šlechtických titulů, nostrifikace, dávka z majetku, pozemková reforma, okupace Československa i omezení a následně likvidace soukromého vlastnictví po druhé světové válce, které zasáhly do správy nadací i do nadačního jmění.

V konečném důsledku angažmá státu, zpočátku dané pouze skromnými kroky v sociální a vzdělávací oblasti, začalo proměňovat rozsah filantropie i její nezbytné ekonomické zázemí. Proletarizující se společnost ztrácela ohled na tradici a byla připravena v širší míře stát, který podporovala svými daněmi a podílela se na jeho přerozdělovací funkci, využívat. Tomuto tlaku však soukromé nadace dokázaly jen omezeně vzdorovat. Nakonec podlehly a byly zapomenuty. Zmizely nejen z právnických slovníků, ale také z očí veřejnosti a nakonec i z his-

torického povědomí. Jejich návrat do legislativy i veřejného prostoru v Česku vykazuje všechny známky amnézie.

DIE VERGESSENEN WURZELN
DIE STIFTUNGEN IN DEN TSCHECHISCHEN LÄNDERN
UND DER TSCHECHOSLOWAKEI VOR DEM JAHR 1951

ANTONIE DOLEŽALOVÁ

Die Studie analysiert die sozial-wirtschaftliche Aufgabe und Funktion der Stiftungen und ihre Änderungen in den tschechischen Ländern im historischen Kontext in einer langen Zeitetappe vom Ende des Mittelalters bis zum Jahr 1951. Die Stiftungen werden hier als institutionalisierte Philantropie und als Form der Redistribution der in der Gesellschaft zu Gunsten der Zwecke gegründeten Quellen, welche die Bedingung des zeitlich anerkannten öffentlichen Heils erfüllen aufgefasst. Methodologisch ist die Studie auf der Typologie nach fünf Kriterien gegründet (Raum, Zweck, Verwaltung, Gründer und Vermögen der Stiftungen), auf deren Grundlage die Differentiation der Stiftungsinstitutionen durchgeführt wird. Diese zeigt, was für ein breites Feld im öffentlichen Raum die Stiftungen eingenommen haben, wie sie ihn mitgestalteten und welche Funktionen sie in diesem erfüllten. Dank der gewählten Typologie-Kriterien schließt die Studie Stiftungen als konkrete Funktionsinstitution und als Geldstiftung ein, sie betrifft die Stifter sowie die Beschenkten in ihrem sozial-wirtschaftlichen Kontext und ihrer gegenseitigen Beziehung, und umfasst auch die Zeit in der sie wirkten, mit ihren moralischen, rechtlichen, sozialen und kulturellen Einflüssen. Die Studie identifiziert vier Rollen, welche die Stiftungen in der Gesellschaft erfüllten: als Werkzeug der Redistribution der erschaffenen Quellen, als gesellschaftliche Kontrolle und als natürliches Systems der sozialen Versicherung, als Initiator sozialer Änderungen und schließlich die Rolle des Garantes des Pluralismus, aus dem prinzipiell niemand ausgeschlossen wurde, weil die Stiftungstätigkeit in allen ihren Aspekten vom Anfang an einen dynamischen Charakter hatte.

doc. PhDr.Ing. Antonie Doležalová, Ph.D
Institut ekonomických studií, FSV UK
Opletalova 26, 110 00 Praha 1, Česká republika
Bye-Fellow, Robinson College, University of Cambridge, United Kingdom
e-mail: antonie.dolezalova@gmail.com